

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота

бакалавра

з теми: **«СЕЛЯНСЬКІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ 2 ПОЛОВИНИ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Виконав: студент 4 курсу
Спеціальність 014.03 Середня освіта
(Історія) за освітньо-професійною
програмою Середня освіта (Історія)
Ist1-B16z групи
(заочної форми навчання)
Стеценко Тарас Русланович

Керівник: **Задорожнюк А.Б.**, кандидат
історичних наук, доцент
кафедри історії України

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2020 року

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографія проблеми.....	6
Розділ II. Аграрне реформування 60-х рр. XIX ст.	22
2.1. Підготовка та аналіз положень Маніфесту 19 лютого 1861 р.....	22
2.2. Наслідки аграрної реформи.....	35
Розділ III. Соціально-економічні перетворення в Україні у період проведення столипінської аграрної реформи.	41
3.1. Політика уряду в роки реформи	41
3.2. Результати аграрного реформування	54
Висновки	59
Список використаних джерел та літератури	63

ВСТУП

Актуальність теми. Україна здавна сформувалася як аграрна держава, і протягом століть її історія – це історія народу, основним способом життя якого є землеробство, тому земля виступала як основний засіб виробництва і критерій багатства. Сучасні спроби реформування аграрних відносин вимагають об'єктивного дослідження історико-правових аспектів впливу держави на сільське господарство України у різні періоди її історії.

Дослідження процесу аграрного реформування другої половини XIX – початку XX століття є актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Однією з головних особливостей України, починаючи з другої половини XIX ст., стали аграрні перетворення. Це передусім, селянська реформа початку 1860-х рр. і столипінська реформа 1906-1914 рр. Цей ряд подій сам по собі свідчить про злободенний стан аграрного питання для України. Зміст цих реформ полягав у проведенні широких демократичних перетворень, але головне – в ліквідації поміщицького землеволодіння, в зміні суті землеволодіння, передачі всієї землі тим, хто її обробляє своєю працею.

Ліквідацію феодально-кріпосницьких відносин, що відкрила шлях для встановлення нового, буржуазного ладу, царський уряд здійснив через селянську реформу 1861 р. Об'єктивне осмислення особливостей проведення селянської реформи 1861 р. в Україні, вивчення тогочасних соціально-економічних процесів в сільському господарстві дозволяє більш чітко окреслити сучасні соціальні та економічні тенденції на селі. Столипінська аграрна реформа активно сприяла становленню капіталізму. Реформа була спрямована на вирішення завдання первісного нагромадження капіталу.

Проводячи історичну аналогію минулого України з сьогоденням, ми бачимо, що в сучасних умовах на новому рівні знов постали проблеми аграрного реформування села. Як і в минулому, нині зростає роль сільського господарства в економічному житті країни, кризове становище аграрного сектора економіки вимагає невідкладних заходів щодо його вирішення.

Однак зростаючий інтерес до низки проблем, пов'язаних з введенням приватної власності на землю, деякі спроби їх вирішення наштовхуються на відсутність історичного досвіду, певних знань, наукової інформації, цілісних досліджень, які б об'єктивно відтворювали роль та значення аграрного реформування в історії України. Теоретичні та історичні обґрунтування проблем сільського господарства України відстали від практичних потреб часу. Це зумовлює необхідність наукового пошуку, нового осмислення національної історії України в контексті аграрної політики як складової суспільно-цивілізаційного розвитку.

Об'єктом вивчення є аграрне реформування в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є селянська реформа 1861 р., Столипінська аграрна реформа та особливості їх проведення в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від середини 60-х рр. XIX ст. (початку проведення реформи 1861 р.) до початку XX ст. (періоду, коли з початком першої світової війни було припинено проведення Столипінської реформи).

Мета дослідження полягає у тому, щоб критично опрацювавши здобутки історіографії, дослідити особливості проведення аграрного реформування другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Для досягнення поставленої мети автор ставить перед собою такі **завдання**:

- охарактеризувати зміст Маніфесту 19 лютого 1861 р.;
- показати вплив реформи на подальший соціально-економічний розвиток українських земель;
- визначити напрями, форми та методи реформування сільського господарства України;
- розкрити динаміку процесів руйнації общинного землеволодіння, впровадження приватної власності на землю та поширення хутірського та відрубного господарства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на основі

вивчення широкого кола історичної літератури досліджено проблему, яка є дискусійною у вітчизняній історіографії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці лекцій, спецкурсів, проведенні семінарських і практичних занять у шкільній і вузівській роботі.

Методологічною основою дослідження слугують принципи історизму та наукової об'єктивності.

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

Висновки

Селянська реформа готувалася майже 5 років, і весь час точилась боротьба між окремими групами поміщиків про умови звільнення селян. Реформа торкалася трьох найголовніших питань: 1) особи селянина, 2) наділення селян землею і 3) викупної операції.

Положення «Маніфесту 19 лютого 1861 р.» ліквідовували залежність селян від поміщиків. Але, перетворивши колишніх кріпаків на громадян, він не приніс їм повної рівності. На відміну від інших верств суспільства звільнені селяни повинні були сплачувати викупні платежі. Ще більше розчарували селян труднощі, пов'язані з правом землеволодіння. Реформа в основному дозволяла поміщикам лишати близько половини землі для власного користування, а решту розподіляти між їхніми колишніми кріпаками. При цьому селян зобов'язували заплатити за свої наділи. Оскільки грошей у селян було мало або взагалі не було, передбачалося, що уряд виплатить поміщикам 80 % вартості земель у формі казенних облігацій, а селяни в свою чергу зобов'язувалися виплачувати урядові цю суму разом із відсотками впродовж 49 років. Решту вартості земельного наділу селяни мали виплачувати безпосередньо поміщикам або грошми, або, що було реальніше, домовившись відробити на нього.

Отже, після реформи селяни мали в своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р. На Лівобережжі та Південній Україні їхні землі зменшилися майже на 30 %. Якщо середня величина селянського наділу в імперії становила 27 акрів на сім'ю, то в Лівобережній та Південній Україні – лише 18.

Разом з тим, реформа мала величезне значення для економічного розвитку України. Нею були знищені перепони для розвитку капіталізму, і він почав швидко розвиватися. Селянин ставав вільною людиною й одержував ряд громадянських прав: міг займатися торгівлею та промисловістю, володіти рухомим і нерухомим майном, укладати договори, виступати позивачем і свідком у суді, переходити в інші стани, вступати в

навчальні заклади, брати участь в органах самоврядування та ін.

Реформа 1861 р. втягнула селянство в товарно-грошові відносини, змусила їх вийти на ринок, зробила можливим купівлю землі, продаж і купівлю робочої сили. Вона примусила селян підвищувати товарність їхніх господарств у зв'язку з необхідністю сплати викупних платежів. Господарства селян стають товарними, починається швидке розшарування селянства, з'являються нові типи сільського населення: сільська буржуазія і сільський пролетаріат.

Проведення аграрної реформи на початку ХХ ст. було викликано рядом соціально-економічних та політичних факторів. Це: 1) незакінченість соціально-економічних реформ 1861-1866 рр. (хоча була відмінена кріпацька система, але залишалася відстала форма общинного землеволодіння); 2) слабке проникнення капіталістичного способу життя в сільське господарство; 3) розвиток виробництв лише певної сільськогосподарської продукції (цукрова, сільськогосподарське машинобудування); 4) наростання селянського та революційного рухів; 5) світові кризи сільського господарства початку ХХ століття та інше. Для України цього періоду реформування сільського господарства ставало необхідністю. По-перше, селяни більшості губерній України страждали від малоземелля та безземелля. По-друге, після реформи 1861 р. общинне землеволодіння мало неоднакове розповсюдження по території України у зв'язку з особливостями землекористування. По-третє, землеволодіння в Україні було тісно пов'язане з історичними процесами: на Правобережжі після польського повстання 1863 р. 90% землі перейшло до російських поміщиків.

Столипінська реформа мала на меті впровадження нових форм землекористування при збереженні існуючого поміщицького землеволодіння. Але в Україні процес зменшення поміщицького землеволодіння свідчив про те, що частина землевласників не могла пристосуватися до економічних вимог дня, не зважаючи навіть на урядову підтримку. Процес розпродажу панських земель в Україні продовжувався і після впровадження реформи.

Всього тільки за три роки після оголошення столипінської реформи поміщицьке землеволодіння в Україні зменшилося на 8,2%, а питома вага панських посівів перед I Світовою війною складала 18% від загальної площі.

В Україні процес виходу з общини проходив дуже активно. Приватне селянське землеволодіння постійно зростало. В період з 1906 по 1910 рр. воно зросло майже в 3 рази. Серед причин, які змушували селян закріплювати землю у приватну власність, можна виділити наступні: бажання вести самостійне господарство, побоювання загубити надлишки землі, намагання продати землю.

Якщо процес приватизації землі за часів столипінської аграрної реформи проходив в Україні досить швидкими темпами, то створення хуторів та відрубів на приватновласницьких землях відбувалося дуже повільно з декількох причин. Велика кількість селян, які закріплювали землю у приватну власність, здебільшого мали намір тільки розірвати стосунки з общиною. Кількість селян, які перейшли до хутірського та відрубного господарства в Україні, складала лише 7% від загальної кількості тих, хто закріпив землю у приватну власність.

Більша частина селян не мала достатньо коштів навіть для того, щоб при переселенні на хутір перенести своє господарство. І хоча уряд надавав деяку допомогу в облаштуванні хуторів, насправді селянам було дуже важко її отримати. В разі отримання таких коштів селянами, урядова допомога була незначною і не давала змоги в перші ж роки існування на хуторі протриматися в разі неврожаю чи поганих природних умов.

Якщо до реформи П.А.Столипіна поміщики здавали землю в оренду не тільки за гроші, але й за відробітки, то починаючи з 1906 р. умови оренди для селян значно погіршуються. До того ж селянським малоземеллям часто користувалися і Селянський Банк, і заможні селяни, які мали гроші для довгострокової оренди, щоб передати її за більшу ціну на 1 рік маленькими ділянками.

Разом з тим, за роки столипінської реформи найбільший відсоток хутірських та відрубних господарств на території Російської імперії, які утворилися на банківських землях, припадав на Україну. До 1911 р. в шести українських губерніях (Правобережжя та Лівобережжя) було 33% хуторів та 48% відрубів від загальної кількості по всій імперії.

Реакція українського селянства на проведення столипінської аграрної реформи була неоднозначною. В більшості, селяни вороже ставилися до проведення реформи, оскільки всі заходи по руйнуванню общини та впровадженню хутірського та відрубного господарства проводилися урядовцями насильницькими методами. Негативне ставлення у селян викликала діяльність Селянського Поземельного Банку (велика ціна на землю, підвищені відсотки за позику, недостатня кількість банківської позики на купівлю землі). Непродуманість урядом переселенських заходів та недостатність фінансування викликали у селян також негативне ставлення до переселенської політики. І хоча селяни України склали значну частину колоністів азійської Росії, однак невлаштованість господарства на нових місцях змушувала їх протестувати проти незадовільних умов господарювання за Уралом. Тому кількість зворотних переселенців за часів столипінської аграрної реформи постійно зростала.

Отже, в цілому, результатом аграрного реформування другої половини XIX – початку XX ст. стало включення села в процеси аграрної буржуазної еволюції, що виявилось у зростанні товарного виробництва хліба, районуванні і спеціалізації сільського господарства, розвитку кооперації.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – В 6-ти томах. – Москва: Издание Товарищества И.Д. Сытина, 1911.
2. Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. В 2 т. – Т. 1: 1861-1864. – М., 1961. – 168 с.
3. Отмена крепостного права на Украине : сборник документов и материалов. – Киев : Изд-во АН УССР, 1961. – 426 с.
4. П.А.Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе; Убийство Столыпина; Следствие по делу убийцы. / [Сост. З.М.Чавчавадзе.] – М.: Чертановская тип., 1991. – 176 с.
5. Отмена крепостного права: Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы: 1861-1862. – М.; Л., 1950. – 312 с.
6. Положение 19 февраля 1861 года о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. – М., 1916.
7. Сбор действий Министерства внутренних дел по крестьянскому делу с января 1861 по 19 февраля 1864 г. – СПб, 1864. – 202 с.
8. Столыпин А. П.А.Столыпин, 1862-1911.: Государственный деятель России. – Репринтное воспроизведение изд.1927 г. – М.: Планета, 1991. – 102с.
9. Федоров В. А. Падение крепостного права в России. Документы и материалы. – В 3-х томах. – М., 1966-68.

Література

10. Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России / Аврех А.Я. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
11. Аврех А.Я. Столыпин и Третья Дума / Аврех А.Я. – М.: Наука, 1968. – 520 с.
12. Аврех А.Я. Царизм и третьеиюньская система / Аврех А.Я. – М.: Наука, 1966. – 181 с.
13. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России, 1881-1904 / Анфимов А.М. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
14. Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией / Анфимов А.М. // История СССР. – 1991. - № 4. – с.112-121.
15. Арсеньев К. К. Император Олександр II / Арсеньев К. К. // Великая реформа. – Т. V. – М., 1911. – С. 1-14.
16. Беззуб Ю. В. Ідеологія раннього українського громадянства в документальних матеріалах / Беззуб Ю. В. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка Сер. Історія. – Вип. 64. – К., 2002 – С. 89-90.
17. Бовуа А. Битва за землю в Україні. 1863—1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Бовуа А. – К., 1998. – 336 с.

18. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Бовуа А. – К., 1996. – 416 с.
19. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / Бондаревський А.В. – К., 1961. – 128 с.
20. Бородин А.П. Объединённое дворянство и аграрная реформа / Бородин А.П. // Вопросы истории. - 1993. - № 9. - С.34-42.
21. Василевский Е.Г. Идейная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы. - М.: Соцэкгиз, 1960. - 227 с.
22. Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук / Власюк І.М. // Інститут історії України НАН України. – К., 2000. – 20 с.
23. Волковинський В.М. Україна у Кримській війні 1853-1856 рр. / Волковинський В.М., Реєнт О.П. – К., 2006. – 211 с.
24. Волковинський В.М. Столипін: з життя та державної діяльності / Волковинський В.М., Левенець Ю.А. // Укр. Істор. Журнал. - 1991. - № 2. - с.115-124.
25. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х рр. ХІХ ст. / Гуржій І.О. – К., 1968. – 191 с.
26. Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрные революции в России (1861-2001) / Данилов В. П. – М., 2002. – С. 20-37.
27. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин / Дашкевич Я. // Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – С. 7-48.
28. Драч О.О. Мовне питання в початковій школі в Україні (1861-1917 рр.) / Дашкевич Я. // Вісник Черкаського університету. – Вип. 50. – Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2003. – С. 68-69.
29. Дружинин Н.П. Право и личность крестьянина / Дружинин Н.П. – Ярославль, 1912. – 302 с.
30. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / Дубровский С.М. – М.: Изд-во Акад. наук, 1963. – 599 с.
31. Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861 г. Исторический обзор. Санкт-Петербург, 1913. – Т. 1–3. – 420 с.
32. Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная політика / Ефремов П.Н. - М.: Госполитиздат, 1941. – 142 с.
33. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, переработ. и доп. – М., 1968. – 367 с.
34. Захарова А. Г. Предисловие 1857-1861: Дневник Великого Князя Константина Николаевича / Захарова А. Г. – М., 1994. – 18 с.
35. Захарова А. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856-1861 / Захарова А. Г. – М., 1984. – 138 с.
36. Записки Михайла Чайковського (Садык-паши) // Киевская старина — 1891. — Т. XXXII. – С 40-72.

- 37.Зырянов П.Н. Крестьянская община европейской России, 1907-1914 гг. / Зырянов П.Н. // Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
- 38.Зырянов П.Н. Столыпин без легенд / Зырянов П.Н. - М., 1991. – 120 с.
- 39.Зырянов П.Н. Пётр Аркадьевич Столыпин / Зырянов П.Н. // Россия на рубеже веков: исторические портреты. - М., 1991. - С.52-74.
- 40.Иванюков И. Падение крепостного права в России / Иванюков И. – 2 изд. – СПб, 1903.
- 41.Игнатович И.М. Крестьянские волнения / Игнатович И.М. // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем – Т. III. – М., 1911. – 380 с.
- 42.Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний технічний ун-т України "Київський політехнічний ін-т". - К., 2002. - 197 арк. : табл. - Бібліогр.: арк. 177-197.
- 43.Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / Кабанов В.В. // Вопросы истории. - 1993. - № 2. - С.32-46.
- 44.Казарезов В.В. П.А.Столыпин: история и современность / Казарезов В.В. - Новосибирск, 1991. – 112 с.
- 45.Катренко А.М. Український національно-демократичний рух ХІХ ст. в Україні в сучасній історичній літературі / Катренко А.М. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Історія. - Вип. 64. — К., 2002. — С 77-79.
- 46.Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России / Кауфман А.А. – М., 1911. – 167 с.
- 47.Книпович Б.Н. К вопросу о дифференциации русского крестьянства / Книпович Б.Н. – СПб., 1912. – 263 с.
- 48.Коваль М.В. История Украины / Коваль М.В., Кульчицкий С.В., Курносов Ю.А., Сарбей В.Г. - К., 1991. – 236 с.
- 49.Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) / Ковальченко И.Д. // История СССР. - 1991. - № 2. - С.46-59.
- 50.Конисский А. Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка: (Критико-биографическая хроника) / Конисский А. Я. – Одесса, 1898. – С. 559-586.
- 51.Корелін А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861—1904: Состав, численность, корпоративная организация / Корелін А. П. — М., 1979. — 304 с.
- 52.Краснікова О.М. Фінансове забезпечення переселення селян з України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права / Краснікова О.М. // Історіографічні дослідження в Україні. Наук. збірник - Вип. 9. - К., 1999. - С.133-134.
- 53.Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. [монографія] / А.

- А. Криськов, [за заг. ред. проф. В. М. Орлика]. – Тернопіль: ТОВ «Видавництво Астон», 2014. – 324 с.
54. Крестьянское движение 1861 г. после отмены крепостного права. – М.; Л., 1949. – 254 с.
55. Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.) / Кучумова Л.И. – М.: Знание, 1992. – 63 с.
56. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Лазанська Т. І. // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С 65-73.
57. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – Киев, 1959. – 342 с.
58. Лосицкий А.Е. Распадение общины / Лосицкий А.Е. – СПб., 1912. – 65 с.
59. Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції / Лось Ф.Є. // Нариси з історії України. - К.: Вид-во АН УРСР, 1994. - Вип.11. - 140 с.
60. Мельник О.О. Реформування аграрних відносин Правобережної України у першій половині XIX ст. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. Ужгород, 2018. № 5. С. 37–41.
61. Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.): Материалы международной конференции. - М., 1996. - 440 с.
62. Мордвінцев В.М. Реформи в Росії в XIX ст.: причини та наслідки. Сучасний погляд на події / Мордвінцев В.М. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Історія. — Вип. 64. — К., 2002 — С.116-120.
63. Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861 г. / Мороховец Е.А. – М., 1937. – 296 с.
64. Нечитайло С. В. Роль суб'єктивного фактора у здійсненні аграрної реформи 1861 р. в Україні / Нечитайло С. В. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Т. 5 (7). - Кам'янець-Подільський, 2001.- С.106-107.
65. Нечкина М.В. Реформа 1861 года как побочный продукт революционной борьбы / Нечкина М.В. // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1962. – С. 3-21.
66. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. – Б.м.: Пролетар, 1931. – 127 с.
67. Покровский М.Н. Крестьянская реформа / Покровский М.Н. – Х., 1926. – 120 с.
68. Панченко П.П. Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії / П.П. Панченко, С.С. Падалка // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 26 – 30.
69. Присяжнюк Ю.Т. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Присяжнюк Ю.Т. – Черкаси, 2002. – 120 с.

70. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 18. – 304 с.
71. Рудницький Є. До історії польського козакофільства / Рудницький Є. // За сто літ / Вид. М. Грушевський. - Вип. І. - К., 1927. – С. 62-66.
72. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки / Реєнт О. П. // Укр. історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.12-28.
73. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / Реєнт О. П. – К., 2003. – 340 с.
74. Рыбас С.Ю. Реформатор: жизнь и смерть Петра Столыпина / Рыбас С.Ю., Тараканова Л.В. - М., 1991. - 204 с.
75. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / Румянцев М. // Вопросы экономики. - 1990. - № 10. - С.63-74.
76. Селихов Д. А. Правове регулювання господарської діяльності індивідуального (фермерського) господарства в Україні в умовах реформ 1861 та 1906 років / Селихов Д. А. // Проблеми законності: Респ. Міжвідом. наук. зб. – Харків, 1998. – С. 28-34.
77. Селюнин В. Истоки / Селюнин В. // Новый мир. - 1988. - № 5. - С.162-189.
78. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / Сидельников С.М. – М.: Из-во МГУ, 1980. – 288 с.
79. Слабченко М.Є. Матеріали до економічносоціальної історії України ХІХ ст.: В 2 т. / Слабченко М.Є. – Харків, 1927. – Т. 2. – 280 с.
80. Скляр Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы / Скляр Л.Ф. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. – 588 с.
81. Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. [Сб.статей] / АН СССР, Отд-ние истории, Ин-т истории СССР, Воронеж. гос. ун-т им.Ленинского комсомола. [Редкол.: В.Т.Пашуто (отв. ред.) и др.]. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. - 270с.
82. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / Сухий О. – Львів, 1997. – 158 с.
83. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / Теличук П.П. – К., 1973. – 189 с.
84. Темірова Н. Р. Історія поміщиків України II половини ХІХ - початку ХХ ст. в сучасній літературі / Темірова Н. Р. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Історія. - Вип. 64. - К, 2002. – С. 79-80.
85. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство пореформених десятиліть: фактор розвитку чи занепаду / Темірова Н. Р. // Література та культура Полісся. — Вип. 20: Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (ХІХ-ХХ ст.). - Ніжин, 2002. - С 78-84.
86. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині ХІХ — на початку ХХ ст. / Темірова Н. Р. // Вісник

- Київського національного університету імені Тараса Шевченка Сер. Історія. - Вип. 59. - К., 2002. – С. 3-18.
87. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки ХІХ ст.) / Теплицький В. П. - К., 1969. – 306 с.
  88. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – 164 с.
  89. Уланов В. Я. Ход и исход крестьянской реформы // Великая реформа 19 февраля 1861 г. / Уланов В. Я. — М., 1911. - С. 124.
  90. Фёдоров В. А. Падение крепостного права в России: Документы и материалы. Вып. 1: Социально-экономические предпосылки и подготовка крестьянской реформы. — М., 1966. — С. 20-21, 26-29.
  91. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: роздуми над проблемою / Шевченко В. М. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луганськ, 8—9 лютого 2001 р. — Луганськ, 2001. — С. 77-78.
  92. Щербина В. П. Аграрне законодавство царизму по селянській реформі 1861 р. на Правобережній Україні / Щербина В. П. // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М Г. Кукурудзяка. - Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 81-83.
  93. Щербина П.Ф. Крестьянская реформа 1861 г. в Подольской губ. (К вопросу об отрезках) / Щербина П.Ф. // Науч. зап. Ин-та истории АН СССР. - М., 1960. - С. 1 - 192.
  94. Щербина П.Ф. Селянська реформа у 1861 р. в Подільській губ. / Щербина П.Ф. // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. - К., 1960. - Т. 13. - С. 198 - 205.
  95. Щербина П.Ф. Селянський рух на Поділлі в період проведення реформи 1861 р. / Щербина П.Ф. // УІЖ. - 1963. - № 5. - С. 103 - 107.
  96. Щербина П.Ф. Селянський рух в Подільській губ. в період реформи 1861 р. / Щербина П.Ф. // Творчі вершини вченого: Зб. наук. праць до 60-річчя проф. М.Г. Кукурудзяка. - К.-Под., 1998. - С. 190 - 198.
  97. Яворський М. Україна в епоху капіталізму / Яворський М. – Полтава, 1925. – Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. – 186 с.
  98. Яворський М. Україна в епоху капіталізму / Яворський М. – Харків, 1925. – Вип. 3: В суперечах імперіялізму. – 310 с.
  99. Якименко Н.А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906-1913 гг) / Якименко Н.А. Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. (07.00.02) – К., 1977. – 30 с.
  100. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян / Ямзин И. – К., 1912. – 198 с.